

स्थापत्य (महाराष्ट्रातील गुहा स्थापत्य ते मध्य प्रदेशातील बांधीव मंदिरे)

वास्तविक नवाशमयुगापासून मानव काही इमारती बांधून राहू लागला. पुढे हडप्पा संस्कृतीच्या काळाततर भारतातील पहिली वाहिली नगरच निर्माण झाली. व्यवस्थित तटबंदी, घर, सार्वजनिक उपयोगाच्या इमारती, पाणीपुरवट्याची साधने, सांडपाण्याच्या निचरा करण्याची पध्दत अशा कित्येक अगदी आधुनिक वाटाव्यात अशा रचना निर्माण झाल्या. पुढे इ.स.पू. ६ व्या शतकामध्ये भारतातील दुसरे नागरीकरण घडून आले. इथेही विविध इमारतींनीही नगरं सजली. त्यानंतर, इ.स. सनाच्या सुरुवातीच्या शतकातसुद्धा नगरं अशा प्रकारच्या वास्तूंना 'निधार्मिक स्थापत्य' असे म्हटले जाते. आणि याचा विचार आधीच्या कांमध्ये विविध संदर्भानुसार केलेला आहेच.

याठिकाणी 'धार्मिक वास्तूंचा' आपल्याला विचार करायचा आहे. जसे आपल्याला घर तसे आपल्या देवालाही घर असावे असे मानवाला वाटू लागले. यातून, धार्मिक वास्तूंची सुरुवात झाली. विविध प्रयोग करत, चुकत-माकत, दुरुस्त्या करत, नवे बांधत अशा धार्मिक वास्तूंचा विकास झालेला दिसून येतो. साध्या झोपडीवजा 'देवायतन' पासून, शिल्पांनी खचाखच भरलेल्या दक्षिणेतील मंदिरापर्यंत हा विकास आहे. याठिकाणी या धार्मिक वास्तूंचा विकास आपण पहावयाचा आहे. त्यातही प्रातिनिधीक स्वरूपात महाराष्ट्रातील गुहास्थापत्य आणि मध्य प्रदेशातील बांधीव मंदिरे यांचा विचार काहीसा सखोल करायचा आहे. धार्मिक वास्तूंचा विकास लक्षात घेता, आपल्याला, तीन मुख्य प्रकार लक्षात घ्यावे लागतील. पहिला प्रकार म्हणजे गुहा मंदिरे किंवा शैलगृहे किंवा लेणी. ही डोंगरामध्ये 'खोदलेली' असतात. यामध्ये महाराष्ट्रातील बौद्ध आणि हिंदू लेण्यांचा विचार होईल. दुसरा टप्पा म्हणजे बांधीव मंदिरे ही सपाट जमिनीवर आजच्या प्रमाणे सुटे सुटे अवशेष जोडून बांधली जातात. यामध्ये मध्य प्रदेशातील प्रारंभीच्या मंदिरांचा विचार होईल. आणि तिसरा प्रकार म्हणजे 'एक पाषाणीय मंदिर'. इथे सपाट जमिनीवर, एकच खडक घेऊन, त्यात मंदिर खोदले गेले.

अ) शैलगृहे / लेणी :

लेणी म्हणजे डोंगरामध्ये कोरलेले मंदिर / निवास व्यवस्था. डोंगरामध्ये या लेण्या 'कोरल्या' किंवा 'खोदल्या' जातात. यामध्ये बांधकाम असे येत नाही, तर येते ते खोदकाम/कोरीव काम, इथे, डोंगराच्या कडेचा भाग निवडला जातो. त्यावर लेण्याच्या दरवाज्यांचे रेखाचित्र काढले जाते. आणि मग, वरच्या बाजूने कड्यामध्ये खोदकाम सुरु होते. इथे पहिल्यांदा छताचे काम होते, त्यानंतर उतरत उतरत, शेवटी तळाचे काम होत असते. निर्माण झाले की पुन्हा वरच्या बाजूने आतमध्ये खोदणे सुरु होते प्रथम काम पूर्ण होते. त्यानंतर, खांबांचे, शिल्पांचे आणि मग शेवटी फरशीचे/जमिनीचे काम होते. थोडक्यात 'आधी कळस मग पाया' असे हे खोदकामाचे तंत्र आहे. थोडक्यात, लेणी खोदणे म्हणजे, अपेक्षित असलेल्या रचना तशाच ठेवून त्याच्या अवती भोवतीचा दगड काढून टाकणे होय. मग शिल्लक राहते ते म्हणजे 'लेणे' या स्थापत्य प्रकाराची सुरुवात झाली बिहारमध्ये सम्राट अशोक आणि त्याचा नातू दशरथ यांनी या पहिल्या लेण्या खोदल्या (इ.स.पू. तिसरे शतक) या लेण्या आजीवक पंथीयांना दान दिलेल्या आहेत. बाराबार टेकड्यातील सुदाम आणि लोमश ऋषींच्या या गुहा आहेत. या लेण्यांची दोन वैशिष्ट्ये दिसून येतात. एक म्हणजे, हा एक आयताकृती हॉल आहे. आणि त्या हॉलचा दरवाजा काटकोनात आहे. म्हणजे, आपण या लेण्यात प्रवेश एकदा केला की पटकन डाव्या बाजूला वळायचे. हॉल तिथे आहे. दुसऱ्या शब्दात, या हॉलची लांबी कडची बाजू, डोंगरकड्याला समांतर आहे. दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे, दरवाज्याच्या दर्शनी भाग हा शिल्पकारांनी बनवण्यापेक्षा, सुताराने बनवल्यासारखा वाटतो. या लेण्यांचा खऱ्या अर्थाने विकास झाला तो महाराष्ट्रामध्ये. भारतातील लेण्यांमध्ये जवळ जवळ ८० टक्के लेणी या महाराष्ट्रातच आहेत.

• महाराष्ट्रातील लेणी :

सातवाहन काळात, महाराष्ट्रातील पहिल्यावहिल्या लेण्या तयार झाल्या. त्या आहेत बौद्ध धर्मीय त्यात ही थेरवादी (हिनयान पंथांच्या प्रभावाखाली. त्यामुळे अर्थातच, बुद्धांच्या मनुष्य रूपातील मूर्ती या काळात नाहीत. जी दिसतात ती प्रतीकेच हे आपण पहिल्या प्रकरणात पाहिलेले आहे. बिहारमधील लेण्यांपेक्षा, येथील लेण्यांमध्ये एक महत्वाचा बदल झाला. तो म्हणजे, आता लेण्या या डोंगराच्या पोटात सरळ खोदलेल्या आहेत. त्यामुळे दरवाज्यातून, आपण सरळ लेण्यांच्या शेवटी जाऊ शकतो. अशा या लेण्या ज्या आहेत त्यांचे दोन प्रमुख प्रकार पडतात, चैत्य आणि विहार, चैत्य म्हणजे प्रार्थनास्थळ आणि विहार म्हणजे भिक्षूंचे निवासस्थळ

जे चैत्य असतात, त्याची अगदी साधी रचना असते. एक चापाकार सभागृह असते. चापाकार म्हणजे आयताची एक बाजू जी डोंगराच्या पोटात असते ती अर्धगोलाकृती केलेली असते. ही डोंगराच्या आतील बाजूला असते. या अर्धगोलाकृती भागामध्ये एक दगडी स्तूप असतो. त्याच्या सर्व बाजूने प्रदक्षिणा घालता येते. हा झाला 'गाभारा मग या स्तूपासमोर, खांबांच्या रांगा असतात. यांना 'नासिका' असे म्हटले जाते. हा मुख्य हॉल / मंडप / आयत झाला. त्यापुढे, एक आडवी ओसरी असते. त्यापलिकडे प्रवेशद्वार तर विहारामध्ये, एक चौकोनी हॉल असतो. आणि त्याच्या तीनी बाजूला खोल्या असतात या भिक्षूंच्या निवासासाठी/ अभ्यासासाठी

असतात.महाराष्ट्रात, हिनयानपथीयांच्या पहिल्या वाहिल्या लेण्या तयार झाल्या त्या भाजे (इ.स.पू. २००-१५०) या ठिकाणी. आणि या काळाच्या शेवटच्या लेण्या दिसतात 'कार्ले येथे (इस ५०-१५०).

• भाजे आणि कार्ले :

भाजे येथील चैत्य हे सगळ्यात पहिले लेणे होय. हे चापाकार असून, गाभारा, त्यापुढे नासिकेसह, मंडप येतो. यामध्ये २७ खांब असून, त्यांना तळखडे ही नाहीत, न स्तंभशीर्षे, एकदर योजना चापाकार असल्याने, छत गजपृष्ठाकार येते. गंमत म्हणजे लेणी दगडी जरी असली तरी छताच्या आतील भागात लाकडी तुळ्या आहेत. गाभान्यात दगडी स्तूप आहे. गाभारा म्हणजे या आयताकृती रचनेचा डोंगराच्या पोटातला, अर्धगोलाकृती भाग या लेण्याचा दर्शनी भाग सुंदर आहे. येथील कृती त्याच्या भोवती, खिडक्या आणि सज्जे यांची सजावट आहे. तर भाजे येथील विहार हा ही पहिलाच बिहार. येथे एका मोठ्या चौकाभोवती खोल्यांची माडणी केलेली आहे. येथे षटकोनी/अष्टकोनी खांब आहेत. आणि हे खांब जेथे वर जुळतात, त्याठिकाणी 'हस्त' दिसून येतात. याठिकाणी मानवी शिल्पही दिसतात. दरवाज्यावर चैत्यतोरणाची प्रतिकृती आणि जाळ्या दिसून येतात.त्यानंतर, कोंडाणे (रायगड जिल्हा), पितळखोरे (औरंगाबाद जिल्हा), अजिंठा येथील ८,९,१०,१२ ही लेणी (औरंगाबाद जिल्हा), बेडसे (पुणे जिल्हा), नाशिक येथील पांडवलेणी, जुन्नर येथील तुळजा लेणी (पुणे जिल्हा) अशा ठिकाणी चैत्य, विहार अशा लेणी तयार झाल्या. यातील विकासाच्या दृष्टीने शेवटचे म्हणजे कार्ले येथील लेण्या.

कार्ले येथील चैत्य ही चापाकार आहे. गाभारा, नासिका युक्त मंडप आहेच छत गजपृष्ठाकार आहे, दरवाज्यावर चैत्य तोरण आहे. छताच्या आतल्या बाजूला लाकडी तुळ्या आहेत. गाभान्यात दगडी स्तूप आहे.. शिवाय, विविध नवे बदल ही झालेले दिसतात. आता, दाराजवळ आडवी ओवरी आलेली आहे. ही ओवरी संपताच, मोठे स्तंभ उभारलेले दिसतात. यावर सिंहध्वज होते. म्हणजे स्तंभशीर्ष. या लेण्याचा दरवाजा आता आयताकृती झालेला आहे. त्यावर एक तुळयी देऊन, दोन मजल्याचा आभास केलेला आहे. यातील वरच्या मजल्याला पूर्वी एक लाकडी सज्जा असे. अशा या दर्शनी बाजूला पायथ्याशी हत्तींची रांग दिसून येते. जणू काही या हत्तींनी हे लेणे आपल्या पाठीवर घेतलेले आहे. हे ओलांडल्यावर, लेण्यात प्रवेश करण्यासाठी तीन दरवाजे दिसून येतात. यातील मधल्या, मुख्य दरवाज्याने आपण सरळ गाभान्यातील स्तूपाकडे जातो. तर, बाजूच्या दोन दरवाज्यातून, आपण नासिकेत, म्हणजे खांबांच्या रांगातून पुढे जातो.येथील खांब लक्षणीय आहेत. आता, या खांबांना तळखडे ही आहेत आणि स्तंभ शीर्षेही या खांबांच्या (तळाशी, मोठी भांडी ठेवल्या सारखी रचना आहे. पूर्वी, लाकडी खांबांना वाळवी लागते म्हणून त्याखाली जागा करून, प्रसंगी पाणी ठेवले जायचे. त्याच विचारांचा प्रभाव येथे दिसतो. तर खांबांच्या वर म्हणजे स्तंभ शीर्षावर वेगवेगळी शिल्पे आहेत. सिंह, हत्ती, घोडे अशा प्राण्यांच्या पाठीवर बसलेल्या स्त्री पुरुषाची ही शिल्पे आहेत. ही दानकर्त्यांची शिल्पे आहेत.सुरुवातीच्या या ज्या लेण्या आहेत त्यामध्ये एक महत्वाचा विशेष दिसून येतो. प्रवेशद्वारावर जाळी असणे, तेथील खांब थोडे तिरके/आत झुकणारे असणे, आतील खांबाना भांड्या सारखे तळखडे असणे, छताच्या आतल्या बाजूला लाकडी तुळ्या असणे, तुळ्या आणि खांब जिथे जोडतात त्या ठिकाणी 'हस्त' असणे इ.गोष्टी आपल्याला खटकतात. कारण हे सगळे घटक लाकडी स्थापत्यात आवश्यक असणारे घटक आहेत.

दगडी खांबाना वाळवी लागण्याचा प्रश्नच येत नाही मग तळाशी तो भांड्याचा आकार का? गुहा जर खोदलेलीच असेल तर लाकडी तुळ्यांचे काय काम? किंवा, खांब आणि तुळ्यामध्ये, आधारासाठी हस्त का? माटे यांच्या मतानुसार, या सर्वांचे कारण म्हणजे डोंगरातील गुहा खोदण्याचे तंत्र हे आपल्या देशात विकसित झाले नव्हते. आपण लाकडीची इमारत बांधत होतो. म्हणजे सुतारकामालाच महत्त्व असायचे. मात्र, पुढे आपल्याला परकियांकडून गुहा खोदण्याचे तंत्र समजले. मात्र शिल्पी हे मूळात सुतारच होते. त्यामुळे, परिचित अशा लाकडी कामाचीच सवय असल्याने, तेच मॉडेल डोळ्यासमोर ठेवून, ही खोदकाम झाली. अर्थात, पुढे वाकाटक काळापर्यंत ही कला आपल्या चांगल्या अंगवळणी पडली होती. आता दगडामध्ये काम करणारे शिल्पी व्यवस्थित निर्माण झाले होते. त्यामुळे, वरील बाबी अनावश्यक आहेत हे आता कळून चुकले. त्यामुळे अशा गोष्टी पुढे दिसत नाहीत.

पुढे, साधारणतः तिसऱ्या चवथ्या शतकाच्या दरम्यान, म्हणजे 'वाकाटक काळात, पुन्हा एकवार लेण्यांचे मोठ्या स्वरूपात काम सुरु झाले. या ही बौद्ध लेण्याच आहेत. मात्र आता महायानांचा प्रभाव आहे. त्यामुळे बुद्धांच्या प्रचंड मुर्ती, चित्रे, बुद्ध चरित्रातील कथा, चमत्कार इ. गोष्टी आता दिसू लागतात. या काळातील सर्वात महत्वाच्या लेणी आहेत त्या अजिंठा येथे याठिकाणी 'चैत्य' आणि 'बिहार' यांना एकत्र करण्यात आले. म्हणजे मध्ये एक चौकोनी हॉल असतो तेथे खांबांच्या रांगा असतात. या हॉलच्या डाव्या-उजव्या बाजूला खोल्या ऐवजी, भिंती येतात. त्यावर चित्र येतात. समोरच्या बाजूला, जिथे पूर्वी स्तूप असे आता त्यांची जागा बुद्धांची प्रचंड मूर्ती घेते. ही परंपरा, पुढे बदामी चालुक्य काळात (इस ६ वे शतक) चालू राहते. 'बदामी' येथे हिंदू, बौद्ध आणि जैन लेणी तयार होतात. पुढे, राष्ट्रकूट काळात (इस ८ वे शतक), 'वेरूळ' येथे लेणी निर्माण होतात. येथेही हिंदू, बौद्ध आणि जैन अशा तिघांच्या लेणी दिसू लागतात.

तशाच प्रकारे, या दोन्हीही ठिकाणी, अजंठा येथील "चैत्य-विहाराचा काँचो" हा जो प्रयोग झाला, तो नियमित होतो. फक्त एक बदल होतो. अजंठा येथे हॉलच्या दोन्ही बाजूच्या भिंतीवर चित्रं होती. आता, त्याभिंतीवर चौकटी आल्या. आणि त्या चौकटीत, चित्राची जागा प्रचंड मोठ्या शिल्पांनी घेतली.

• वेरुळ मधील लेणी :

वेरुळ हे औरंगाबादच्या वायव्येय आहे. येथे बदामीच्या चालुक्यांपासून राष्ट्रकुटांच्या काळापर्यंत लेणी खोदल्या गेल्या. येथे हिंदू, बौद्ध आणि जैन धर्मीयांच्या लेणी आहेत. शिल्प वैभवाचा विचार करता, याठिकाणी हिंदू लेण्यामध्ये प्रचंड वैविध्य जाणवते. लेण्यामध्ये गाभारा-समोर मोठा सभा मंडप, त्यात स्तभ आणि भिंतीवर मोठ्या चौकटीमध्ये भव्य शिल्प दिसतात. याठिकाणी एकूण ३४ लेण्या आहेत. यातील पहिली १२ लेणी बौद्ध, नंतर १७ लेण्या हिंदू तर उर्वरित ५ जैन धर्मीयांच्या आहेत. या सर्व लेणी पश्चिमेकडे तोंड करून आहेत... अजंठाची लेणी मुख्यत्वे चित्रांसाठी आणि वेरुळची लेणी या शिल्पासाठी जगप्रसिद्ध आहेत...

• बौद्ध लेणी :

१) येथील क्र. १० चे चैत्य असून, उर्वरित विहार आहेत. प्रत्येक ठिकाणी, गाभार्यात बुध्दांची भव्य मूर्ती आहे. काही प्रातिनिधीक लेण्यांचा विचार करता;

२. गाभार्यात धर्मचक्र परिवर्तन मुद्रेतील बुध्द, डाव्या-उजव्या बाजूला अवलोकितेश्वर (अक्ष माला) आणि कमळ धारण केलेला बोधिसत्व) आणि मंजुश्रीची (जटेमध्ये स्तूप धारण केलेले) तसेच जाभाल (हिंदूचा कुबेर) ही शिल्प आहेत.

३. ओसरीच्या डाव्या कोपऱ्यात अवलोकितेश्वर आणि अष्टभयाचे शिल्पांकन आहे.

४. हे दुमजली लेणे आहे. वरच्या मजल्यावर अवलोकितेश्वर तर खालील मजल्यावर पद्मपाणी शिल्प आहेत.

५. हा सर्वात मोठा विहार असून, याला 'महानवाडा' असेही म्हणले जाते. येथे सभामंडपाच्या मध्यभागी बाक खोदलेले आहेत. सभोवती, भिक्षूंच्या राहण्यासाठी १७ खोल्या खोदल्या आहेत. येथे, अवलोकितेश्वर:बोधिसत्व द्वारपालांच्या जागी आहे..

६. याठिकाणी महामारी (मोर वाहन असलेली बोटांची विद्यादेवता), तारा (अवलोकितेश्वराची शक्ती), पद्मपाणी (हातात कमळ घेतलेला बोधिसत्व), वज्रपाणी (नक्षीदार मुकुट आणि त्यात वज्र असलेला बोधिसत्व) यांची शिल्प आहेत.

७. हे चैत्य आणि विहाराचे काँबीनेशन येथे व्रजपाणी, मंजुश्री, महामायूरी, अशी शिल्पे आहेत. तर बाहेरच्या बाजूला जांभाल आणि त्याची पत्नी हारीती (बालकांचे रक्षण करणारी) याची शिल्प आहेत.. १०. या लेण्याला 'विश्वकर्मा' किंवा 'सूताराची झोपडी' असे म्हणले जाते. हे एकमेव चैत्यगृह, देगलूरकरांच्या मते हे भारतातील शेवटचे चैत्यगृह आहे. हा दुमजली चैत्य आहे. वरील मज प्रवेशद्वाराच्या आजूबाजूला बोधिसत्व आहेत. हे ज्या चौकटीत कोरलेले आहेत त्यावर शिखराची प्रतिकृती आहे. नागर (वर आमलक असणारे) आणि द्रावीड (मजल्यांचे शिखर) अशा दोन्ही शैलीचीही शिखरे आहेत... याठिकाणी आठ बुध्दांच्या मूर्ती आहेत. शेवटची मैत्रेयची (असा बोधिसत्व की जो आता बुध्द हा अवतार घेणार आहे) आहे.

११. हे दोन मजल्याचे असल्याने, याला 'दोतल' असे म्हणले जाते. येथे मैत्रेय, स्थिरचक्र (तलवार धारण केलेला), ज्ञानकेतू (ध्वज फडकवणारा), मंजुश्री अशा बोधिसत्वांची शिल्पे आहेत.

१२. हे तीन मजल्याचे असल्याने, याला 'तीनतल' असे म्हणले जाते. येथे 'मंडल' हे शिल्प आहे. या मंडलात बुध्द आणि बोधिसत्वांची शिल्पे आहेत. सर्वात वरच्या मजल्यावर, अंतराळाच्या (गाभारा आणि सभामंडप जोडणारा भाग) भिंतीवर सात मानुषी (प्रत्येकाच्या मागे, वेगवेगळे वृक्ष) बुध्द आणि सातध्यानी (प्रत्येक कल्पातील बुध्द) बुध्द यांची शिल्प आहेत.

• हिंदू लेणी :

१४. याला 'रावण की खाई' असे म्हणतात. उत्तर भिंतीत दुर्गा, गजलक्ष्मी (हत्तीकडून अभिषेक), वराह अवतार यांची शिल्प आहेत. गाभार्याच्या भिंतीवर, उत्तरेकडे, सप्तमातृका आणि वीरभद्र (वीणाधर शिव), काल-काली (सापळयासारखे, दात विचकणारे) आहेत, तर दक्षिणेकडे अंधकासुरबध शिव, रावणाचे गर्वहरण, नृत्य करणारा शिव, सारीपाटाच्या खेळात मग्न झालेले शिव-पार्वती, महिषासूरमर्दिनी अशी शिल्प आहेत.

१५. हे 'दशावतार' लेणे. शिलालेख असणारे हे एकमेव लेणे. याठिकाणी दंतीदुर्ग या राष्ट्रकूट राजाचा शिलालेख आहे. गाभाऱ्याच्या मागे सदाशिव मूर्ती आहे. मंडपाच्या प्रवेशद्वाराच्या बाजूला गंगा (मगरीवरील) आणि यमुना (कासवावरील) नदी देवता आहेत येथील तळमजल्यावर शिल्प नाहीत. पहिल्या मजल्यावर सुंदर शिल्प आहेत. उत्तरेकडील भिंतीत अधकासूरचा वध करणारा शिव, नटराज, सारीपाट खेळणारे शिव पार्वती, कल्याण सुंदर (शिव पार्वतीचा विवाह), रावणानुग्रह, माकैडेय याची कथा, गंगावतरण अशा कथाही आहेत. पुढे, अंतराळात, गणेश, गजलक्ष्मी, कार्तिकेय (हाती कोंबडा आणि मोर हे वाहन), लिंगोद्भव शिव अशी शिल्प आहेत. तर दक्षिण भिंतीवर त्रिपुरांतक शिव, गोवर्धन धारी कृष्ण, शेषशायी विष्णू वराह अवतार, वामन अवतार, नृसिंह अवतार असे विष्णूचे अवतार आहेत, तशीच गजेंद्रमोक्षाची कथाही आहे..

१६. हे जगप्रसिध्द 'कैलास मंदिर' होय. याला 'विश्व स्मारक' हा बहुमान मिळालेला आहे. एक पाषाणीय मंदिर या भागात आपण त्यांचा विचार करू. २१. याला 'रामेश्वर' म्हणले जाते. सुरुवातीला गणेश, नंदी, गंगा, लकुलिश यांची शिल्प आहेत. दक्षिण

भागात सप्तमातृकापट, सारीपाट खेळणारे शिवपार्वती अशी शिल्प आहेत. उत्तरेकडे कल्याण सुंदर, महिषासुरमर्दिनी,

रावणाचे गर्वहरण अशी शिल्प आहेत.

२२. याला 'निळकंठ' असे म्हणले जाते. २४. याला तेली का घाना' असे म्हणले जाते. २५. याला 'कुभारवाडा' असे म्हणले जाते. येथे कुबेर, गजलक्ष्मी, सूर्य यांची शिल्प आहेत. २६. याला 'जनवसा' असे म्हणले जाते. २७. याला 'गवळ्याचे लेणे' असे म्हणतात येथे वराह अवतार, शेषशायी विष्णू, त्रिमूर्ती, महिषासुरमर्दिनी इ. शिल्प आहेत.

२९. याला 'धूमर' किंवा 'सीतेची नहाणी' असे म्हणले जाते. हे सगळ्यात मोठे लेणे. हे तीनी बाजूनी डोंगरापासून वेगळे करण्यात आलेले आहे. त्यामुळे या लेण्यात तीन बाजूने प्रवेश करता येतो. अर्थात, मुख्य प्रवेश पश्चिमेकडून आहे. या प्रवेशाजवळच सिंह आणि हत्तीची भव्य शिल्प आहेत. आत मंडपामध्ये, कल्याण सुंदर हे एक भव्य शिल्प आहे. जवळच सरस्वतीचे शिल्प आहे. दक्षिण भिंतीत रावणाचे गर्वहरण तर उत्तरभितीत अंधकासुराचा वध ही शिल्प ही भव्य आहेत.

• जैन लेणी :

३०. याला 'छोटा कैलास' असेही म्हणतात गाभाऱ्यात महावीराची मूर्ती आहे तर वरच्या मजल्यावर सुमतीनाथांची मूर्ती आहे. तर मंडपाच्या भिंतीवर, मातंग सुमतीनाथ, यक्ष-यक्षीणी, पार्श्वनाथ यांच्या मूर्ती आहेत. ३०-अ. येथे गजलक्ष्मीचे शिल्प आहे.

३१. येथे गोम्मत, पार्श्वनाथ यांच्या मूर्ती आणि भक्तगणांची शिल्पे आहेत. ३१-अ मध्ये महावीर, पार्श्वनाथ, ऋषभनाथ यांच्या मूर्ती आहेत.

३२. याला 'इंद्रसभा' असे म्हणले जाते. मुख्य लेणे, आणि त्याच्या प्रवेशाजवळ उजव्या, डाव्या बाजूला दोन लेण्या असे हे संकुल आहे. प्रवेशाजवळच एक एकपाषाणीय मंडप आहे. त्याच्या शेजारी हत्ती आणि मानस्तंभ आहे. डाव्या गुहेत पार्श्वनाथ, गोम्मत यांच्या मूर्ती आहेत. मुख्य लेणे दोन मजली आहे. वरच्या मजल्यावर मातंग आणि सिध्दायिका (धनदेवता; हिंदूचा कुबेर) यांचे भव्य शिल्प आहेत. तसेच महावीरांचीही मूर्ती आहे. या लेण्यांतील बरीचशी भिंती चित्र आजही शिल्लक आहेत.

३३. याला 'जगन्नाथ सभा' म्हणले जाते. येथील गाभाऱ्यात सुमतीनाथाची मूर्ती आहे..

ब) मध्य प्रदेशातील बांधीव मंदिर :

बांधीव मंदिरे म्हणजे, आज जसे आपण घर बांधतो त्याप्रमाणे म्हणजे एक मोकळी जागा असते. त्याठिकाणी पाया वगैरे खणला जातो. मग खांब, दगड, शिल्प इ सुटे सुटे भाग, दुसऱ्या ठिकाणी व्यवस्थित घडवून घेतले जातात. आणि मग नकाशाप्रमाणे, त्याजागेवर, हे सुटे भाग जोडत मंदिर बांधले जाते.

अशी सुरुवातीची मंदिरे आपल्याला मध्य प्रदेशात दिसू लागतात. सांची येथील क्र. १७ चे मंदिर, तिगवा ये कंकाली मंदिर (मूळचे विष्णू मंदिर), भूमरा येथील शिवमंदिर, नाचणा आणि देवगड ही मंदिरे 'बांधीव मंदिराच्या विकासातील प्रारंभीची मंदिरे होत. ही सर्व मंदिरे अगदी प्राथमिक स्वरूपाची होत. पुढे, पुढे त्यांच्यात विविध शैली निर्माण झाल्या.

सांची येथील क्र. १७ चे मंदिर हे या विकासातील पहिले मंदिर साधे, छोटे. फक्त गाभारा आणि मुख

मंडप अशी रचना. थोडक्यात, माटे यांच्या मते, फक्त पूजा करणाऱ्याला सोयीचे व्हावे एवढीच साधी रचना

गाभाराच महत्वाचा!

तिगव्याच्या विष्णू मंदिरात थोडी शिल्प वाढतात. हे ही एक छोटे मंदिर आहे. या मंदिरात फक्त गाभारा आणि त्यासमोरील मुखमंडप अशी रचना आहे. मुखमंडपाच्या समोरील बाजूला जे खांब आहेत, त्यावर पूर्ण कलश किंवा घंटेचे रुपक दिसून येते. तर स्तंभशीरावर सिंहांचे शिल्प दिसून येते. स्तंभावरील ही योजना, पूर्वीच्या हिनयानी चैत्यातील खांबांची आठवण करून देतात. या मंदिराचे छत सपाट आहे. द्वारशाखेवर गंगा-यमुनेची शिल्प आहेत.

पुढे, भूमरा येथील मंदिरामध्ये काही गोष्टींची भर पडते. मुख्य रचना, गाभारा आणि मुखमंडप अशीच आहे. फक्त आता हे मंदिर जोत्यावर येते. गाभार्याच्या बाजूने जोता अधिक विस्तृत केला जातो. प्रदक्षिणेची सोय येथे होते. या प्रदक्षिणामार्गाच्या भोवती खांब येतात. कदाचीत गाभार्यापासून, या खांबापर्यंत उतरते छत असावे.

तर, नाचणा येथील मंदिरात मुख्य रचनाही भूमरा सारखीच ठेवली जाते. फक्त याठिकाणी प्रदक्षिणा मार्गाभोवतीचे खांब जातात. त्याठिकाणी व्यवस्थित भिंत येते. आता हा मार्ग अंधारी होतो. मग प्रकाशासाठी, या भिंतीमध्ये जाळ्या बसवल्या जातात. सगळ्यात महत्वाचं म्हणजे गाभार्यावरती आणखीन एक मजला येतो. इथे शिखराची कल्पना दिसते.

देवगड येथील दशावतार मंदिर हे, या विकासातील शेवटचे मंदिर म्हणजे याठिकाणी मंदिरांच्या मूलभूत संकल्पना स्पष्ट होतात. इथेही मंदिर, गाभारा आणि मुखमंडप असेच आहे. जोत्यावर आहे. मात्र आणखीन काही महत्वाची भर येथे पडत जाते. जोत्याला चारही बाजूने पायऱ्या येतात. मंदिराला चारही बाजूने मंडप येतात. मंदिराच्या भिंतीवर नर-नारायण, शेषशायी विष्णू, गजेंद्रमोक्ष अशी सुंदर शिल्प येतात. सगळ्यात महत्वाचं म्हणजे, गाभार्यावर आता व्यवस्थित शिखर येते हे शिखर कसे होते? हे या मंदिरातील द्वार शाखेवरील शिखरांच्या प्रतिकृती सांगतात. हे शिखर म्हणजे विविध टप्प्यांचे, चैत्य (नालाकृती) तोरणांची सजावट असणारे, सगळ्यात वर आमलक असणारे असे होते. कोनाकृती आणि आकाशाकडे झेपावणारे असे.. पुढे उत्तरेकडे जी नागर शैलीतील मंदिरे दिसतात त्यांच्या शिखरांचीही सुरुवात म्हणता येईल,

थोडक्यात, गाभारा आणि मुखमंडप (सांची)- खांब, त्यावर शिल्प, द्वार शाखेवर शिल्प (तिगवा) - जोत्यावर मंदिर, प्रदक्षिणा मार्ग (भूमरा) - भिंतींनी झाकलेला प्रदक्षिणा मार्ग, गाभार्यावर मजला (नाचणा)- मुखमंडप, शिखर आणि शिल्पांसह पूर्ण मंदिर (देवगड) असा हा बांधीव मंदिराचा प्रवास आपल्याला शोधता येतो. ही मंदिरे साधी आहेत, छोटी आहेत. मात्र मंदिराची मूलभूत रचना या मध्य प्रदेशातील पहिल्यावहिल्या मंदिरांच्या ठिकाणी स्पष्ट होते.

अनेक शतक गेली. पुढे, एक-दोन भक्तांपेक्षा अधिकाधिक लोकांना सामावून घेण्याची आवश्यकता निर्माण झाली. यातून मंदिराचे विविध भाग निर्माण झाले. मग गाभारा त्यासमोर मुखमंडप (अंतराळ) - त्यापुढे सभामंडप मग खुला नृत्य मंडप अशी रचना तयार झाली. मंदिराला तीन ठिकाणी प्रवेशमार्ग तयार झाले. गाभाऱ्याची भिंत वगळता, तिन्ही बाजूला भद्र (मंडप) आले. समोरच्या मुख्य बाजूच्या मंडपाला 'मुखमंडप' म्हणले जाऊ लागले. मग मंदिराला कधी जोडून किंवा सुटा असा आणखीन एक मंडप, गाभाऱ्याकडे तोंड करून आला. याला 'नंदी मंडप' (जर मंदिर शिवाचे असेल तर) किंवा 'गरुड मंडप' (जर विष्णूचे असेल तर) म्हणले जाऊ लागले..

असे पूर्ण मंदिर मोठ्या जोत्यावर आले. या जोत्यावर विविध थर आले. त्याथरांवर शिल्प आली. मंदिराच्या भिंतीवर चौकटी आल्या त्या चौकटीत शिल्प आली. गाभाऱ्यावर शिखर आले. आकाशगामी उंच शिखर असली तर, त्यांना 'नागर मंदिर' म्हणले जाऊ लागले. मजल्यांचे, बसके शिखर असेल तर त्यांना 'द्रविड मंदिरे' म्हणून लागले. मग पुन्हा, यामध्ये विविध प्रदेशानुसार प्रादेशिक शैली निर्माण होऊ लागल्या, मग या मंदिरांना पोटात घेणारा मोठा प्राकार आला. या प्रकारात परिवार देवतांची उपमंदिरे आली. या प्रकाराचे देखणे प्रवेशद्वार आले. पुढे दक्षिण भारताते हे प्रवेशद्वारच प्रचंड मोठे बनवणे सुरु झाले. याला 'गोपूर' असे म्हणतात.

अशा मंदिराच्या प्रमुख दोन शैली 'नागर' आणि 'द्राविड' 'नागर' मंदिरे साधारणतः उत्तर भारतात मोठ्याप्रमाणावर दिसतात. त्यामध्ये प्रादेशिक शैलीही दिसून येतात, जसे, गुजरातची सोळंकी शैलीतील मंदिरे, मध्यप्रदेशात उत्तर भागात प्रतिहार शैलीची, दक्षिण भागात परमारशैलीची तर पूर्व भागात चंदेल शैलीची; बंगालमध्ये पाल-सेनांची, ओरिसा शैलीतील इ. दक्षिणेकडे मंदिर शैलीचा महत्वाचा प्रकार म्हणजे 'द्रावीड शैलीची' मंदिरे. यामध्ये पुन्हा 'वेसर', 'फामसणा' या शैलींची. मलप्रभेच्या काठावरील कर्नाट - द्राविड शैलीची, तामीळनाडू येथील पल्लव-चोलांची तसेच पांड्य आणि नायकांची, दक्षिण कर्नाटकातील होयसळ शैलीची, पश्चिम कर्नाटकातील कदंब शैलीची इ..

थोडक्यात, मध्य प्रदेशामध्ये जो बांधीव मंदिरांचा प्रयोग सुरु झाला त्यांची पुढे प्रचंड व्याप्ती वाढली. ही व्याप्ती फक्त संख्येत नव्हती तर गुणात्मक होती. शैलीतील वैविध्य, आकार-प्रकारातील वैविध्य, शिल्प- चित्रकलेचा उत्कर्ष याने प्राचीन भारत समृद्ध झालेला दिसून येतो.

क) एकपाषाणी मंदिरे

एकपाषाणी मंदिरे म्हणजे, एका मोठ्या खडकातच, खोदून मंदिर बांधले जाते. पल्लवानी महाबलीपुरम येथे बांधलेले रथमंदिर (सातवे शतक) आणि राष्ट्रकुटांचे, वेरूळ येथील कैलास मंदिर (आठवे शतक) ही या प्रकाराची महत्वाची उदाहरणे आहेत.

पल्लव हे तामीळनाडूतील राजे. 'कांची' ही त्यांची राजधानी यांच्यातील पहिला नरसिंहवर्मन (इस ६३०-६६८) हा एक थोर राजा होऊन गेला. यालाच 'मामल्ला' (महामल्ल) असे म्हणतात. यानेच 'महाबळीपुरम' हे शहर वसवले. याला 'मामल्लापुरम' असेही म्हणले जाते. याचा मुलगा पहिला परमेश्वर वर्मन (इ.स. ६७२-७००). या दोघांच्या काळात, म्हणजे सातव्या शतकात ही रथमंदिरे निर्माण झाली आहेत.

पल्लवांनी, महाबलीपुरम याठिकाणी, एक पाषाणीय मंदिर खोदली. यांना 'रथ' असे म्हटले जाते. इथे, जमिनीवर असलेला एक मोठा खडक निवडला गेला. त्या खडकात, मंदिरांच्या रेखाकृती काढण्यात आल्या. आणि मग त्या रेखाकृतीनुसार, तिथेही मंदिर खोदली गेली. असे येथे एकूण आठ मंदिर किंवा रथ आहेत. यापैकी एका ठिकाणी, दौपदी, अर्जुन, भीम, धर्मराज, नकुल सहदेव अशा ५ रथांचे एक संकुल आहे. त्यानंतर काही अंतरावर, गणेश हा एक रथ आहे. त्यापासून काही अंतरावर वलयंकुट्टाई आणि पिडारी असे दोन रथ आहेत.

सर्वप्रथम, ५ रथांचे संकुल पाहू. द्रौपदी, धर्मराज, अर्जुन, भीम आणि नकुल सहदेव असे ते रथ होत. पहिल्या नरसिंहवर्मन या पल्लव राजांच्या काळात हे निर्माण झाले.

द्रौपदीस्थ (दुर्गा) हे चौरसाकृती आहे. यांना 'कूट' असे म्हणले जाते. यांचे छत चारी बाजूला उतरते असे खोदलेले आहे. अशा उतरत्या छतामूळे हे एखाद्या झोपडीसारखे दिसते. हे एकमजली आहे. याच्या बारी बाजूला चौकटी असून या चौकटीत शिल्पं दिसून येतात. यामध्ये दुर्गा, महिषासूरमर्दिनी अशी शिल्पं आहेत. तर गाभान्यात, दुर्गेची मूर्ती आहे. शेजारी बुटके गण आहेत. या रथाच्या शेजारीच सिंहाचे शिल्प आहे. हे दुर्गेचे वाहन!

अर्जुनरथ (शिव) हे द्रौपदीरथाजवळ, एकाच प्लॅटफॉर्मवर आहे. हे ही 'कूट' रचनेचेच आहे. याचे शिखर हे द्राघीडी शैलीतील मजल्याचे आणि सर्वात वर स्तूपी अशा प्रकारचे आहे. हे दोन मजल्याचे आहे. याच्याही तिन्ही भिंतीत, चौकटी आणि चौकटीमध्ये शिल्प दिसून येतात जसे, शिवनंदी, ऐरावतासह इंद्र, गरुडासह विष्णू. मंदिरापुढे मुखमंडपासारखी छोटी रचना आहे. हिच्या पायथ्याशी पल्लव शैलीतील सिंह आहेत. गाभान्यात शिवमूर्ती असावी. कारण शेजारीच नंदीचे भव्य शिल्प आहे.

भिम रथ (विष्णू) हे आयताकृती आहे. यांना 'शाला' असे म्हणले जाते. हे विष्णूचे मंदिर असावे असे काहींचे म्हणणे आहे.

धर्मराज रथ (शिव) हे 'कूट' रचनेचे आणि जवळपास अर्जुन स्थासारखेच दिसणारे. मात्र, हे तीन 1 मजली असून, शिल्पांनी सजलेले असे आहे. यामध्ये अधिककरून शिव आणि त्यासंबंधीत विविध शिल्प दिसून येतात, जसे, तांडवनृत्य करणारा शिव, चंडेश्वर शिव, विणाधर-दक्षिणामूर्ती, अंधकासुरबध मूर्ती, स्कंद, सोमस्कंद (स्कंदासह शिवपार्वती), अर्धनारीश्वर, गंगाधर शिव इ. तरीही हरीहर (शिव आणि विष्णूचे एकत्व दर्शविण), ब्रह्म, विष्णू, कृष्णाचे कालियामर्दन, सूर्य अशी शिल्पही आहेत.

नकुल सहदेव हा 'चापाकार' रचनेचा आहे. म्हणजे, आयताची रुंदीकडील एक बाजू, नालाकृती / अर्धवर्तुळाकार केलेली असते. त्यामुळे, छत ही गजपृष्ठाकार करावे लागते. महाराष्ट्रातील हिनयानी बौध्द लेण्या अशाप्रकारच्या आहेत. जवळच हत्तीचे भव्य शिल्प आहे.

हे पंचरथ संकुल, पांडवांच्या नावावरून जरी असले तरी पांडव आणि महाभारत यांचा, या मंदिरांशी काहीही संबंध नाही. ही दुर्गेची, विष्णूची, शिवाची मंदिरे आहेत.

या पंचरथसंकुलाच्या थोडेसे दूर 'गणेश रथ' हे एक रथमंदिर आहे. हा तीन मजली, 'शाला' रचनेचा रथ

आहे. गाभान्यात शिवलिंग होते; आता गणेशाची मूर्ती आहे. पहिला परमेश्वरम याच्या काळात हे मंदिर खोदले

गेले. गणेशरथाच्या थोडे पुढे 'बलयकुट्टाई' आणि 'पिडारी' अशी रथमंदिरे आहेत. दोन्ही 'कूट' रचनेची आणि

द्रवीडी शिखर असणारी आहेत.

महाबळीपुरम येथील रथकुट, शाला, चापाकार अशा सर्व रचनांचा प्रयोग केलेले असे आहेत. बहुतेक सर्वांच्या भिंतीवर, अर्धस्तंभ आहेत. यामुळे चौकटी तयार झालेल्या आहेत. या चौकटीमध्ये विविध शिल्प दिसून येतात. एक द्रौपदी रथ वगळता सर्व टीपीकल द्रविड शैलीतील पल्लव मंदिरे आहेत. म्हणजे मजल्यांचे शिखर आणि त्यावर स्तूपी अशा स्वरूपाचे मुखमंडपाचे जे खांब आहेत ते अष्टकोनी आणि निमुळते आहेत. आणि त्यांच्या पायाजवळ पल्लवशैलीचे सिंह आहेत...

ही एकपाषाणीय मंदिरे तरीही, सर्वसाधारण मंदिरासारखे, भक्तांना मोठ्या संख्येने सामावून घेणारे हे

नाहीत. हे मध्य प्रदेशातील सुरुवातीच्या बांधीव मंदिराप्रमाणे, गाभारा आणि छोटासा मुखमंडप अशा रचनेचे

आहेत. एका दोघांना, किंवा एका कुटुंबाला पूजा करण्यासाठी योग्य अशी!

याउलट वेरुळचे एकपाषाणीय कैलास मंदिर वेरुळचे कैलास मंदिर हे ही एक पाषाणात खोदले जरी असले तरी मंदिरासारखे हे एक मंदिर आहे. आणि असे भव्य-दिव्य मंदिर एका दगडात खोदले याचे आश्चर्य वाटल्याखेरीज रहात नाही. राष्ट्रकूटांचा राजा कृष्ण (इस ७५७-८३) याने हे मंदिर बांधले. अर्थात, याची सुरुवात कृष्णने केली आणि शंभर वर्षांनंतर हे काम पूर्ण झाले. पल्लवांच्या काची येथील कैलासनाथ मंदिराचा प्रभाव यावर आहे. म्हणूनच, हे एक उत्कृष्ट असे 'द्रविड' शैलीतील मंदिर आहे. हे

बेरुळ येथील डोंगराच्या कडांमध्ये विविध गुहा खोदल्या गेलेल्या होत्या. यातील १६ नंबरची गुहा म्हणजे कैलास मंदिर होय...

याठिकाणी डोंगराच्या कटामध्ये एक भव्य चौकोन निला गेला. त्या चौकोनाच्याही बाजूनी मोठे चर खणले गेले. यामुळे, एक मोठा शिलाखंड हा कडापासून सुटा झाला. हा शिलाखंड ५० मीटर लांब, ३३ मीटर रुंद आणि २९ मीटर उंच असा भव्य आहे. या शिला खंडावर मंदिराची पूर्ण कल्पना रेखाटली गेली. आणि त्यानुसार, हा शिलाखंड खोदण्यास सुरुवात झाली. 'आधी कळस मग पाया' हेच पूर्वीचे लेण्यातील सूत्र वापरले गेले. आणि अशाप्रकारे मंदिराचे विविध भाग तयार झाले. या मंदिरात द्रविड शैलीतील पूर्ण विभाग दिसतात. तसेच, चिक्कार शिल्प दिसतात. या मंदिराच्या बाजूला त्याच्यापासून वेगळा झालेला जो डोंगरकड्याचा भाग आहे. त्यात ही गुहा खोदून, शिल्प कोरलेली आहेत.

यामध्ये सगळ्यात खाली जोता किंवा पीठ येते. यावर हत्ती, सिंह यांची शिल्प दिसतात. या जोत्यावर हे मंदिर येते. गाभारा अंतराळ-सभा मंडप (याच्या तिन्ही बाजूस अर्ध मंडप) - मुख मंडप नंदी मंडप-गोपूर अशी मंदिराची रचना आहे. सात उपमंदिरेही आहेत. हे सगळे मंदिर दुमजली आहे. वरचा मजला दगडी पुलाने जोडलेला आहे. संपूर्ण मंदिराच्या जोत्यावर हत्तीची रांग आहे. जंगूकाही वा हत्तीनीच या मंदिराला तोलून घरलेले आहे. यातील नदीमंडपाच्या जवळ दोन मोठे हत्ती आणि ध्वजस्तंभ खोदलेले आहेत. मंदिराच्या भिंतीवर अर्धस्तंभ (फक्त दिसणारा अर्धा भाग) आणि कोनाडे (देव कोष्ठ) आहेत. आणि यातून जिवे म्हणून मोकळी जागा दिसते त्याठिकाणी शिल्प कोरलेले आहे. तर मंदिराचे शिखर द्रविडी पध्दतीचे असून, अष्टकोनी आहे.

हे मंदिर शिल्पांनी भरून गेलेले आहे. खरे तर हे कैलास म्हणजे शिवमंदिर आहे. त्यामुळे शिव, त्याचा परिवार आणि त्यांच्या कथा या येथे आहेतच. शिवाय विष्णूच्या संदर्भातील विविध अवतार, कथा याठिकाणी दिसतात. तसेच देवीचीही शिल्प आहेतच.

हे मुख्य शिवाचे मंदिर. त्यामुळे शिव-पार्वती, विविध रूपातील शिव, विष्णू/पार्वतीसह शिव, अनुग्रह करणारा शिव, शिक्षा करणारा शिव अशी अनेक शिल्प याठिकाणी आहेत. कल्याणसुंदरमूर्ती, उमासहित शिव; नटराज, तांडवनृत्य, भिक्षाटन करणारा शिव, लिंगोद्भव शिव; अर्धनारीनटेश्वर, हरीहर, रावणावर अनुग्रहकरणारा शिव, मार्कंडेयावर अनुग्रह करणारा शिव (कालारि शिव), गंगावतरण; अंधकासुराचा वध करणारा शिव, त्रिपुरातक शिव, रावणाचा गर्व हरण करणारा शिव इ.

तर विष्णूच्या विविध अवतारातील तसेच कृष्णलिलेची शिल्प आढळतात, जसे नृसिंह, शेषशायी विष्णू, वामनावतार, बराह अवतार, कृष्ण-गोवर्धनधारी, कालिया मर्दन इ.

तसेच, गणेश, कार्तिकेय, गजलक्ष्मी, महिषासूरमर्दिनी, नदी देवता, रती-मदन याची शिल्प आहेत. तसेच, रामायण-महाभारतातील विविधप्रसंग हे ही शिल्पांकित केलेले आहे.

पूर्वी हे मंदिरपूर्ण रंगवलेले होते. तसेच त्यामध्ये काही भिंतीचित्र ही होती. आता, काहीच भिंतीचित्र

शिल्लक राहिलेली आहेत.